

BIEDRĪBU KULTŪRA UN LATVIEŠU GRĀMATNIECĪBA KURZEMĒ UN VIDZEMĒ 19. GADSIMTA SĀKUMĀ

Pauls Daija ir *Dr. philol.*, literatūrzinātnieks, Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis, vadošais pētnieks Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūtā un Latvijas Nacionālajā bibliotēkā. Viņa pētnieciskās intereses ietver vācbaltiešu kultūras vēsturi, latviešu literatūras un grāmatniecības vēsturi 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā, hernhūtiešu rokraksta literatūru. Publicējis monogrāfijas *Apgaismība un kultūrpārnese, Latviešu laicīgās literatūras tapšana* (2013) un *Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture* (2017), sastādījis vairākus pētniecisko rakstu krājumus un tulkojis zinātnisko literatūru.

Raksturvārdi: apgaismība, latviešu grāmatniecība, biedrības, vācbaltieši, filantropisms.

Ievads

No 16. gadsimta līdz pat 19. gadsimta vidum latviešu grāmatniecības galvenie veidotāji bija vācbaltiešu literātu kārtas pārstāvji, galvenokārt luterāņu mācītāji. Tādējādi arī latviešu modernās daiļliteratūras, kā arī profesionāli tehniskās literatūras sākumi 18. gadsimta vidū un otrajā pusē, kuru veidošanās bija saistīta ar apgaismības idejām, tapa, pateicoties vācbaltiešu literātu iniciatīvai. Tā bija individuālos apsvērumos balstīta un decentralizēta – neekstēja vienots apgaismības projekts vai apgaismotāju grupa. 19. gadsimta sākumā un pirmajā pusē, savukārt, latviešu grāmatniecībā aizvien lielāku nozīmi ieguva biedrošanās un centralizēta iniciatīva. Šis process atbalsoja radniecīgas norises Rietumeiropā, īpaši vācvalodīgajā kultūrtelpā. Baltijā veidojās dažādas patriotiskas un profesionālas biedrības, un vairākām no tām bija būtiska nozīme latviešu literatūras veicināšanā. To tapšana bija saistīta ar dažiem faktoriem – gan Lielās franču revolūcijas un Napoleona karu, kā arī Aleksandra I īstenoto liberālo reformu inspirēto brīvo atmosfēru Vidzemē un Kurzemē, gan brīvmūrnieku ložu aizliegumu, kas lika meklēt jaunas legālas

pulcēšanās formas,¹ gan arī literātu kārtas nostabilizēšanos un nepieciešamību pēc ideju apmaiņas foruma. Liela nozīme tam, ka biedrības pievērsās latviešu izglītošanai caur grāmatām, bija dzimtbūšanas atcelšanai Kurzemē 1817. gadā un Vidzemē 1819. gadā. Biedrības ar brīvprātības principu veidoja alternatīvu sabiedriskām reformām “no augšas”, vienlaikus liekot pamatus demokrātiskas sabiedrības principu nostiprināšanai, modernās pilsoniskās sabiedrības vērtību attīstībai.²

Sekojošā Baltijas apgaismības ideju šķīrumam radikālajā un mērenajā spārnā, kura atskaites punkts ir attieksme pret dzimtbūšanas atcelšanu, patriotisko biedrību aktivitātes lielākoties pieskaitāmas mērenajai apgaismībai. Līdzīgi šāda tipa biedrībām vācvalodīgajā kultūrtelpā tās bija vērstas nevis uz revolucionāriem pārveidojumiem, bet uz reformām pastāvošā sistēmā.³ Latviešu grāmatniecības vei-

¹ Stradiņš 2009, 365–366, 390; Pīrāgs 2008, 68–79.

² Hackmann 2012, 11.

³ Reinalter 1995, 158–160; Kopitzsch 2003, 139–149.

cināšana piederēja pie šāda tipa reformām. Šī raksta mērķis ir aplūkot un analizēt vācbaltiešu biedrību ieguldījumu latviešu grāmatniecībā 19. gadsimta pirmajās desmitgadēs, pievēršoties grāmatu izdošanai un izplatīšanai, kā arī diskusijām par latviešu izglītību.

Vidzemes Vispārderīgā un ekonomiskā biedrība

1792. gadā dibinātā un 1795. gadā valdības apstiprinātā Vidzemes Vispārderīgā un ekonomiskā biedrība (*Kaiserliche Livländische Gemeinnützige und Öconomische Societät*, turpmāk – VVEB) pulcēja galvenokārt muižniekus, kuri bija ieinteresēti lauksaimniecības reformās. Runa bija par 18. gadsimta agrārajiem jauninājumiem, piem., kartupeļu un ābolīņa kultivēšanu, daudzlauku sistēmu, augsnes rotāciju, modernāku tehniku. Tāpat biedrības plānos ietilpa zināšanu izplatīšana par lauksaimniecības jautājumiem, lauksaimniecības izstrādājumu transporta organizēšana, fabriku un manufaktūru attīstības veicināšana.⁴ Apgaismības laikmetā šo jauninājumu, kuri saistīti arī ar dabaszinātņu atklājumiem, kontekstu veidoja franču fiziokrātu kustība – tā atzina zemnieku kārtas nozīmi sabiedrībā un inspirēja vācvalodīgās tautas apgaismības centienus izglītēt zemniekus jaunākajās lauksaimniecības metodēs, ar laiku arī – būtiski mainīt zemnieku mentalitāti, padarot tos mazāk atkarīgus no tradīcijām un veicinot atvērtību jaunajam. 18. un 19. gadsimta mijā agrārās reformas galvenokārt bija muižnieku nodarbošanās, kamēr dzimtbūšanā esošie zemnieki gan tradicionālisma, gan ierobežoto resursu dēļ turpināja saimniekot saskaņā ar metodēm, kas pārmantotas no iepriekšējām paaudzēm. Tas veda pie pieaugošas nabadzības, arī aizvien biežākiem neražas un bada gadiem.

Biedrības mērķu formulēšanā būtiska nozīme bija zinātnieka, biedrības sekretāra (1795–1802), vēlākā Tērbatas Universitātes rektora Georga Frīdriha Parrota (*Georg Friedrich Parrot*, 1767–1852) idejām, kuras atbalstīja arī Vidzemes ģenerālsuperintendents Karls Gotlobs Zontāgs (*Karl Gottlob Sonntag*,

1765–1827). Akcentējot iepriekš minētos apsvērumus, kuru dēļ nepieciešams uzlabot lauksaimniecības situāciju, Parrots uzsvēra nepieciešamību sniegt dažāda veida palīdzību zemniekiem un vērsties pie tiem ar iespiesto mediju starpniecību, biedrības darbībā neaprobežojoties tikai ar “lauksaimniecības un pilsētu produktiem”, bet arī sniedzot “dvēseles produktus”.⁵

Jau 18. gadsimta 90. gados VVEB katrā draudzē bez maksas izdalīja latviešu lauksaimniecības izdevumus.⁶ Ar laiku biedrība sāka publicēt pati savus izdevumus. 1800. gadā nāca klajā VVEB biedra ārsta Johana Heinriha Dirzena (*Johann Heinrich Dyrsen*, 1770–1804) *Glābšanas un palīdzības grāmata, kas rāda, kā tos cilvēkus, kas ātrumā pamīruši ir, pie dzīvības var izglābt un ka arīdzan iekš citām neveselības klūtām* [kļūdām – P. D.] *var palīdzēt* un Johana Justīna Lopenoves (*Johann Justin Loppenowe*, 1741–1818) un Oto Frīdriha Paula Rīla (*Otto Friedrich Paul Rühl*, 1764–1835) brošūra *Sarunāšanas starp diviem latviskiem zemniek[i]em Bērze un Kalniņ.* Populārmedicīnisko tekstu par dzīvības glābšanu biedrība laida klajā arī igauņu valodā, daļu eksemplāru paredzot izvietot bez maksas krogos; savukārt dialoga formā sarakstītie lauksaimniecības padomi bija bezmaksas pielikums Vidzemes kalendāram un tulkoti pēc Georga Frīdriha Parrota apcerējuma VVEB periodiskajā izdevumā *Verhandlungen der livländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät*. Grāmatā bija sniegtas vispārīgas atziņas par lauksaimniecības jauninājumu izmantošanas priekšrocībām, kā arī konkrēti padomi kartupeļu, kāpostu, apiņu u. c. lauksaimniecības kultūru kultivēšanā. “Trūkst ziņu, vai šie ieteikumi ir īstenoti zemnieku sētās,” norāda Jānis Stradiņš, “taču lasītāju praktisko apvārsni tie varētu būt paplašinājuši.”⁷ Tieši šajā aspektā – lasītāju redzesloka paplašināšanā – meklējama šīs un citu biedrību izdoto darbu nozīme.

Turklāt biedrība izolīja prēmijas un goda rakstus zemniekiem, kas savā praktiskajā darbībā ieviesa lauksaimniecības jauninājumus.

⁴ Engelhardt, Neuschäffer 1983, 9–39; Strods 1962, 7–110.

⁵ Citēts pēc: Stradiņš 2009, 314.

⁶ Apinis 1991, 114.

⁷ Stradiņš 2009, 318.

Te minams 1805. gadā publicētais uzsaukums *Jaunas algas, kas Vidzemes zemniekiem top solītas* – tajā sniegtas augsnes uzlabošanas instrukcijas un informācija par prēmijām un goda rakstiem, kas piešķirami labākajiem zemniekiem. Publicēti arī saraksti ar apbalvotajiem zemniekiem.⁸ Tāpat arī 1815. gadā nāca klajā *Ziņa priekš visiem vidzemniekiem*, kurā izklāstīts VVEB aicinājums sēt miežus, paziņojums par prēmijām, padomi koku sēklu savākšanā, mežu stādīšanā.⁹

1817. gadā biedrība izdeva *Jaunu labu ziņu un padomu grāmatu*, kuru rediģēja un papildināja Mālpils mācītājs Johans Gotfrīds Ageluts (*Johann Gottfried Ageluth*, 1763–1848), ievietodams no jauna sacerētus lauksaimniecības padomus un pielāgodams darbā izklāstītās atziņas brīvajiem zemniekiem apstākļos pēc dzimtbūšanas atcelšanas.¹⁰ Šis darbs bija izcilākās 18. gadsimta beigu lauksaimniecību rokasgrāmatas *Labu ziņu un padomu grāmata* (1791) pārstrādājums. To bija veidojuši Liborijs Bergmanis (*Liborius Bergmann*, 1754–1823), Gotlībs Šlēgelis (*Gottlieb Schlegel* 1739–1810), Ludvigs Augusts Mellīns (*Ludwig August Mellin*, 1754–1835) un Gustavs Bergmanis (*Gustav Bergmann*, 1749–1814), un šo darbu var uzskatīt par pirmo lauksaimniecības un medicīnas enciklopēdiju zemniekiem, tā tapusi pēc vācvalodīgās tautas apgaismības ievērojamākā darba un dižpārdokļa – Rūdolfa Cahariasa Bekera (*Rudolph Zacharias Becker*, 1752–1822) *Noth- und Hülfsbüchlein* [Vajadzības un palīdzības grāmatiņa] (1788) parauga. VVEB turpināja šo enciklopēdisko ievirzi zemnieku apgaismošanā.

Savukārt 1831. gadā biedrība izdeva grāmatu par merīnaitu kopšanu *Īsa pamācīšana, no kuras aitu meisteri un gani var mācīties, kā merino aitas jāapkopj*, kas bija gadagrāmata *Livländisches Jahrbuch der Landwirtschaft* ievietotā apcerējuma *Schäfer-Büchlein aus Schmalzen's und Kopp'e's Anleitung für inländische Schäfer und Schäfer-Knechte* tulkojums. Šis pats apcerējums nāca klajā arī abos igauņu dialektos. Arī šīs grāmatas klajā nākšana bija saistīta ar aktuālajiem lauksaimniecības

jauninājumiem. Heinrihs Strods norāda: “Ap 1824. g. sākās plaša merīnas aitu audzēšanas pieredzes studēšana Vācijā un propaganda Latvijā. Ievērojama nozīme Vidzemes muižnieku iepazīstināšanā ar merīnas aitkopību bija sakšu aitkopim M. Špekem, kas Latvijā nolasiya lekcijas, piesūtīja materiālus par aitkopību un organizēja merīnas aitu ganāmpulku iepirkšanu Saksijā.”¹¹ Šādi biedrība, reaģējot uz aktualitātēm lauksaimniecībā un medicīnā, veicināja latviešu praktiski ekonomiskās grāmatniecības attīstību, izkopjot specializētus literatūras žanus.

Rīgas Literāri praktiskā pilsoņu savienība

Radniecīga ievirze bija Rīgas Literāri praktiskajai pilsoņu savienībai (*Literärisch-Praktische Bürgerverbindung zu Riga*, turpmāk – RLPPS), kas dibināta 1802. gadā, sekojot Hamburgas Patriotiskās biedrības paraugam.¹² Tās dibinātāji bija mācītāji Liborijs Bergmanis, Johans Augusts Albanuss (*Johann August Albanus*, 1765–1839) un Karls Gotlobs Zontāgs, ar laiku biedrībā iestājās ķīmiķis Dāvids Hieronīms Grindelīss (*David Hieronymus Grindel*, 1776–1836), arhitekts Kristofs Hāberlands (*Christoph Haberland*, 1750–1803), dendrologs un vairāku latviešu dārzkopības grāmatu autors Johans Hermanis Cigra (*Johann Hermann Zigra*, 1775–1857), par goda biedru kļuva kultūrvēsturnieks Johans Kristofs Broce (*Johann Christoph Brotze*, 1742–1823). Par savu mērķi biedrība izvirzīja vispārderīgu zināšanu izplatīšanu, sekmējot garīgo ideju izmantošanu ikdienas dzīvē un teorijas un prakses saikni. Biedrība orientējās uz morāli, medicīnu, poēziju, tirdzniecību, lauksaimniecību, vēsturi, ģeogrāfiju, ārpusē atstājot teoloģiju, jurisprudenci un politiku.¹³ Sākotnēji tā veidojās kā ideju forums, kurā priekšlasījumu un sākumā slēgtu, vēlāk atklātu sēžu formā tika spriests par nepieciešamajām reformām galvenokārt filantropisma perspektīvā un Rīgas nabadzīgo iedzīvotāju dzīves līmeņa uzlabošanā. Biedrībai bija cieši sakari ar ārzemju

⁸ Šiško 1999, 254–246.

⁹ Turpat, 288.

¹⁰ Daija 2016, 84–100.

¹¹ Strods 1972, 166.

¹² Hollander 1927, 2.

¹³ Bulmerincq 1852, 2.

biedrībām, akadēmijām, organizācijām, tāpēc bieži vien praktiski pasākumi tika īstenoti, vispirms apgūstot cittautu pieredzi un referējot par to biedrības sēdēs.¹⁴ Biedrības pamatā ir izpratne par “cilvēkiem, kas vēlas darboties priekš citiem”.¹⁵ Statūtos norādīts, ka biedrībai “nav cita mērķa kā izplatīt vispārderīgas zināšanas .. līdzpilsoņu vidū [...]. Ar šādu mērķi tā darbojas nevis priekš zinātniekiem pašiem, arī tās plānos nav darboties zinātnē tieši, bet tā tikai vēlas katru cilvēku zināšanu, domāšanas un izgudrošanas rezultātu izplatīt uz praktisko un pilsonisko dzīvi”.¹⁶

Biedrības aktivitātes galvenokārt bija saistītas nevis ar lauksaimniecību, bet ar Rīgas sabiedrisko apstākļu uzlabošanu, izstrādājot priekšlikumus tādiem jautājumiem kā sociālā higiēna, ielu apgaismojums, ūdensapgāde, kurināmā apgāde, krājkasu un zupas virtuvju organizēšana.¹⁷ Līdzās šiem tehniskajiem jautājumiem biedrība veica nozīmīgu ieguldījumu Rīgas vēstures izpētē,¹⁸ no 1810. gada sāka izdot laikrakstu *Rigaische Stadtblätter*, kas kļuva par vienu no nozīmīgākajiem Rīgas periodiskajiem izdevumiem. Biedrības redzeslokā bija nabadzīgo iedzīvotāju un bāreņu izglītības jautājumi, 1817. gadā tā dibināja Lutera skolu Rīgā.¹⁹ Visu šo daudzveidīgo aktivitāšu lokā bija arī iespiesto izdevumu publicēšana latviešu valodā.

Latviešu valodā biedrība izdeva vairākus populārmedicīniskus darbus par dzīvības glābšanu – ārsta un tiesu padomnieka Joahima Ramma (*Johann Ramm*, 1763–1825) *Mācību, kā tādiem, kas ūdenī ir slikuši, to dzīvību var glābt un atkal pamodīt* (1811), Karla Vilperta (*Karl Wilpert*, 1778–1839) darba *Anleitung zur Rettung derer, die im Wasser verunglückt sind. Anleitung zur Rettung der Erfrorenen* latviešu tulkojumu *Mācība, kā tos var glābt, kas ir nosliukuši ūdenī. Mācība, kā tos var glābt, kas ir nosaluši* (abi 1816), Frīdriha Kristofa Štrāzena (*Friedrich Christoph Strahsen*, 1781–1859)

aprakstu ar pamācībām par pirmās palīdzības sniegšanu nelaiemes gadījumos (1826). Daļa no šo darbu metiena bija iecerēta bezmaksas izdalīšanai, savukārt 1826. gada izdevums bija paredzēts plakāta veidā piestiprināšanai publiskās vietās.

19. gadsimta 20. gados pēc Berlīnes parauga biedrība sekmēja arī idejas par naudas noguldīšanu uz procentiem, nodibinot krājkasu un publicējot tās statūtos arī latviešu valodā. Konceptuāli formulēta šīs iniciatīvas ideja: “Gan ties: mūsu pilsētā ir gādāts, ka nabadziņš, kas caur sērdzību jeb vecumu savu maizīti vairs nevar pelnīt, dabū, ar ko var pārtikt; ka nabags slimnieks vietu atron, kur tiek kopts un ārstēts; ka nabags bāriņš top uzturēts un audzināts; bet par to vēl nav gādāts, ka nabadziņš savu pārpalikšu krātu rubeļu jebkur var nodot, kur tas labi ir glabāts, ka to neizdod pavelti jeb caur viltiniekiem nepamet. Cik labi nabadziņam klātos, ja tam arī naudas sauja būtu, kas jo gadus, jo vairāk vairotos!”²⁰

19. gadsimta 30. gados, Baltijā aizvien populārākām kļūstot atturības idejām, biedrība centās sekmēt atturības biedrību izveidi, šajā nolūkā 1837. gadā izdodot latviešu valodā Augusta Dēbnera (*August Döbner*, 1800–1873) darbu *Ziņas par sātības biedrībām*. Šī izdevuma 500 eksemplāru izdalīti mācītājiem tālākizplatīšanai zemniekiem, un tas “populāritātes ziņā palika nepārspēts citu 19. gs. pirmās puses pretalkoholisma grāmatu vidū”.²¹ Tam sekoja šveiciešu apgaismojāja Heinriha Čokes (*Heinrich Zschokke*, 1771–1848) stāsta *Die Branntweinpest* (1837) tulkojums latviešu valodā *Stāsts, kas atbild uz tiem Zālamana vārdiem* (1838). Šie darbi uzskatāmi par pirmajiem pretalkohola sacerējumiem latviešu literatūrā, kas, izmantojot vācu paraugus, lika pamatus atturības rakstniecības tradīcijai.²²

Tāpat kā VVEB, arī RLPPS literārajā darbībā redzams, ka pievērsšanās latviešu uzrunāšanai un latviešu grāmatniecībai bija saistīta ar izpratni par zemnieku un sabiedrības nabadzīgo slāņu izglītošanu. Šī izpratne bija pārmanota no 18. gadsimta, kad tikusi likta vienlīdzības zīme starp latviešiem un zemniekiem, un

¹⁴ Bulmerincq 1852, 2.

¹⁵ Turpat, 6.

¹⁶ Hollander 1927, 30; citēts pēc: Stradiņš 2009, 390–391.

¹⁷ Bulmerincq 1852, 15–21.

¹⁸ Stradiņš 2009, 392.

¹⁹ Bulmerincq 1852, 7.

²⁰ Bergmanis 1824, 3.

²¹ Limane 1980, 69.

²² Turpat, 68.

tieši apgaismošanas zemnieciskā perspektīva likusi pamatus latviešu literārajai kultūrai. Vie-
nojošs bija arī literārās produkcijas sekulārais
raksturs.

Krievijas Bībeles biedrības Rīgas un Kurzemes nodaļas

Alternatīvu iepriekš aplūkoto biedrību dar-
bībai veidoja 1813. gadā dibinātās Krievijas Bī-
beles biedrības Rīgas un Kurzemes nodaļas –
to darbības izvērsšana Krievijas impērijā bija
Londonas Britu un ārzemju Bībeles biedrības
iniciatīva. Biedrības mērķis bija, vācot ziedo-
jumus gan no augstāko kārtu pārstāvjiem, gan
zemniekiem, tirgot vai bez maksas izplatīt Jaun-
nās Derības vai Bībeles eksemplārus, cenšoties
panākt, lai Bībele vai Jaunā Derība atrastos
katrā mājā. Laikā starp 1813. un 1843. gadu
Bībeles biedrības nodaļas izdalīja 40 912 Bī-
beles un Jaunās Derības eksemplāru.²³ Īpaši
tā pievērsās tieši Svēto Rakstu izplatīšanai lat-
viešu vidū; pēc dzimtbūšanas atcelšanas Karls
Gotlobs Zontāgs uzsvēra, ka Bībele ir sevišķi
nepieciešama latviešiem, uzsākot brīvo eksis-
tenci.²⁴ Vēl 1855. gadā biedrība aicināja: “Tad
nu nestāviet dikā, miļie latvieši, kad citi jums
par labu strādā; darbojieties ir jūs paši, ka tas
Dieva vārds jums papildnam nāktu un bagātus
augļus pie jums nestu. Meklējiet, ka ikviens
jūsu starpā savu Biblii dabūtu un turētu, un
dodiet no savas puses arī labprāt savu dāvanu,
lai Bībeles biedrībām netrūktu, ar ko jums to
miļo Dieva vārdu jo lētāki apgādāt. Bet vēl
nepietiek to svētu grāmatu tikai pirkt un pie
sevim glabāt. Ja tu to, kā daži dara, nelasītu
lādē glabāsi, kādus augļus viņa tad tevim nesīs?
Voi tu nebūsi vīram līdzīgs, kam degoša
svece ir, bet viņš to pabāž pūra apakšā, ka tā
nevar savu spīdumu izlaist ..”²⁵

Ar Britu un ārzemju Bībeles biedrības fi-
nansiālu atbalstu 1816. gadā no jauna Bībeles
biedrība izdeva Jauno Derību, bet 1825. gadā –
pilnu Biblii. Jaunā Derība turpmākajos gados
nāca klajā arvien jaunajos metienos, sasniedzot
daudzu tūkstošu eksemplāru tirāžu.²⁶ Bībeles

biedrības Rīgas un Kurzemes nodaļas izvērsa
aktīvu darbību arī reģionos, dibinot palīgbie-
drības Apukalnā, Dzērbenē un Drustos, Cēsīs un
Āraišos, Limbažos un Umurgā, Palsmanē un
Aumeisteros, Ropažos, Allažos un Vangažos,
Smiltēnē un citviet.²⁷ Visaktīvākā bija Straupes
un Raunas Bībeles palīg biedrība, kura ne tikai
izplatīja Svētos Rakstus un vāca ziedojumus,
bet arī izdeva hernhūtiešu kustībai radniecī-
gas grāmatas ar Jaunās Derības izvilkumiem
vai pārstāstiem, kā arī garīgajām dziesmām. Ir
saglabājušās liecības, ka šīs grāmatas lietoja ne
tikai tradicionālās luterānisma draudzes, bet
arī hernhūtieši.²⁸

Šo biedrību darbības nozīme latviešu grā-
matniecībā ir saistāma ne tikai ar latviešu
grāmatu izdošanu, bet arī ar jaunu grāmatu
izplatīšanas kanālu darbības sekmēšanu, kas
bija viens no galvenajiem tautas apgaismības
mērķiem kā vērtīgajās zemēs, tā Baltijā.
Liela nozīme ir ziedojumu vākšanai un grā-
matu bezmaksas izplatīšanai, kas apliecina
biedrību filantropisko ievirzi. Minētās biedri-
bas turpina izkopt 18. gadsimta idejisko man-
tojumu, pievērsoties praktiskai apgaismošanai
lauksaimniecībā un medicīnā, kā arī kristīgās
relīģijas izplatīšanai. Taču līdzās šīm tēmām
citu biedrību darbībā iezīmējas jau būtiski at-
šķirīga attieksme pret latviešiem – vairs ne kā
pret zemnieku kārtu, bet kā nāciju.

Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība

1815. gadā tika dibināta Kurzemes Lite-
ratūras un mākslas biedrība (*Kurländische
Gesellschaft für Literatur und Kunst*, turpmāk –
KLMB), kurai piemita zinātņu akadēmijas am-
bīcijas un ievirze un kura vēlējās “radīt vietēju
forumu aktuālu zinātnisko un sabiedrisko
problēmu apspriešanai, veidot tiltu starp aus-
trumiem un rietumiem jeb Krieviju un Vāciju
un intelektuāli vienot trīs Baltijas provinces
(gubernijas), to skaitā Vidzemi un Kurzemi,
pirmām kārtām vietējos vāciski runājošos lite-
rātus, taču nepiemirstot latviešu cilmes iedzī-
votājus, kurus drīzumā bija paredzēts atbrīvot

²³ Apinis 1991, 113, 116.

²⁴ Klepers 1938, 76.

²⁵ [Bez autora] 1852, [2].

²⁶ Apinis 1991, 101; Apinis 1977, 112.

²⁷ Šiško 1999, 466, 644, 298, 444, 467, 472, 615,
484, 493, 298.

²⁸ Turpat, 379.

no dzimtbūšanas. Biedrībā sprieda arī par to, kāda nākotnes perspektīva jāiezīmē brīvajiem latviešiem un igauņiem.²⁹

1818. gadā KLMB dibināja Kurzemes Provinces muzeju un bibliotēku. Tās apspriedes bija veltītas dažādiem dabaszinātņu jautājumiem, biedri iztīrāja tehniskas un matemātiskas problēmas, lauksaimniecības problēmas, ģeogrāfiskus un meteoroloģiskus tematus, nozīmīgi bija Teodora Grothusa (*Theodor Grotthuß*, 1785–1822) pētījumi par “gaismas un elektrības ķīmisko darbību”.³⁰ Tomēr savā sākuma posmā, neaizmirstot statūtos formulēto, ka “biedrība neaprobežojas, lai tikai izglītotajās kārtās veicinātu gaumi, mīlestību un kaisli uz augstākām zinībām, [...] kā īpašu un svētu pienākumu tā uzliek arī no savas puses darboties, lai garīgi paceltu zemākās tautas kārtas”,³¹ biedrība “uz īsu laiku kļuva par letonistikas pirmo publisko tribīni”.³² Te minami pētījumi latviešu valodā, etnogrāfijā, senvēsturē, bet galvenokārt interese par latviešu apgaismošanu.

1817. gadā biedrība “plašā apspriedē atzina, ka zināšanas latviešiem jāsniedz reliģijas apvalkā, ka kalendāru pielikumi jāgādā mācītājiem, ka jāizdod latviešu valodā avīze tautas audzināšanai. Apspriedes atzinumiem bija principiāla un tālejoša nozīme”.³³

1817. gada 8. augustā KLMB Lestenes mācītājs Kārlis Frīdrihs Vatsons (*Karl Friedrich Watson*, 1777–1826) nolasīja referātu, kurā pieteica latviešu preses izdevuma *Mēnešu Avīze jeb Padomdevējs pie Tās Jaunas Brīvestības Būšanas* veidošanu, uzsverot, ka pēc dzimtbūšanas atcelšanas latviešos ir nepieciešams veidot sapratni par politiku, skaidrību par jauno stāvokli. Laikrakstam bija paredzētas četras rubrikas: 1) teksti par brīvlaišanas aktualitātēm, jauniem likumiem utt., 2) politiskā informācija par Kurzemi, Krieviju, citām zemēm, 3) atviešu literatūra, ziņas par latviešu grāmatām, 4) rikojumi, sludinājumi utt.³⁴ Vatsons uzsvēra, ka “biedrības statūtos iekļautie

augstie mērķi, kuri aptver visu zināšanu kopumu, jāuzskata tikai par ideālu, pēc kā tiekties, jo būtu grūti zinātņu laukā līdzināties ārzemju zinātniskām biedrībām. Toties biedrībai ir pietiekams spēks darboties tautas izglītībā. [...] Lai gan latvieši izrādot vienaldzību pret labu grāmatu lasīšanu, viņiem nepavisam netrūkstot intereses par izglītošanos vispār un caur prakti (*durch's Leben*) arī par politiku. Vēlēšanās uzzināt, kas notiek valstī un citur, savienota ar slēptu vēlmi, kur iespējams, arī kādu vārdu līdzī runāt. Šo latviešu politisko interesi .. biedrībai vajadzētu saprast ...”³⁵

1819. gadā biedrība sarīkoja diskusiju par latviešu pārvācošanos, kas ieguvusi apzīmējumu “Jelgavas debātes”.³⁶ Te iezīmējās pāreja no latviešu apgaismošanas caur grāmatām uz brīvu domu apmaiņu un ideju forumu par latviešu nākotni.

Diskusijā parādījās trīs viedokļi par latviešu pārvācošanos. Pirmais, kuru pauda mācītāji Ādams Konrādijs (*Adam Conradi*, 1768–1830), Karls Ludvigs Vilperts (*Karl Ludwig Wilpert*, 1785–1861) un Johans Georgs Bitners (*Johann Georg Büttner*, 1779–1862), aizstāvēja latviešu pārvācošanos, pieņemot, ka vācu valoda pavērs latviešiem ceļu uz izglītību, ka, aizejot bojā latviešu valodai, nenostiprināsies arī latviešu nacionalitāte, kuras tāpat nav sevišķi daudz, ja ņem vērā līdzšinējo apspiešanu, tiktu nodibinātas netraucētas attiecības starp pilsoņiem un iegūts drošs izglītības līdzeklis latviešiem: “Latvieši savu tautību tā kā tā neuzturēs, viņi paliks vai nu par krieviem, vai vāciešiem. Pēc mūsu ticības, kā arī mūsu izglītības mūsu pienākums ir, viņus saistīt sev klāt. Ar to tad reiz būtu iznīcināta līdzšinējā plaša starp vāciešiem un latviešiem, starp kungiem un tautu.”³⁷ Pretstatā šim iezīmējams otrs viedoklis, kuru pauda filozofijas doktors un antikās senatnes pētnieks Ernsts Trautfeters (*Ernst Trautvetter*, 1780–1859), jurists Georgs Benedikts Engelharts (*Georg Benedict Engelhardt*, 1760–1822), advokāts un aprinča maršals Gerhards Kristofs Georgs fon den Brinkens (*Gerhard Christoph Georg von den Brincken*, 1775–1836) un kurš balstīts bažās, ka latviešu pārvācošanās, t. i.,

²⁹ Stradiņš 2009, 372.

³⁰ Turpat, 377–382.

³¹ Turpat, 382.

³² Turpat, 383.

³³ Apinis 1977, 111.

³⁴ Zelče 2009, 98–99.

³⁵ Vanaga 2000, 195.

³⁶ [Bienemann] 1905, 61–71; Šķiņķe 1996, 85–90.

³⁷ Ārons 1929, 69–70.

vācu valodas apguves piedāvājums latviešiem, apdraudēs pašu vāciešu dominējošo lomu Baltijā: “Vācu valoda ir izglīto, bet latviešu – zemnieku valoda, šādi arī veidojamas abu valodu turpmākās attiecības.”³⁸

Trešais viedoklis piedāvāja raudzīties uz latviešu valodu kā pašvērtību. Kārlis Frīdrihs Vatsons deklarēja, ka valoda ir “nacionalitātes sargātāja”, ka latviešu valoda “ir jāstudē un pilnībā jāapgūst, lai pārliecinātos, ka tā nekādā ziņā nav nabadzīga un barbariska, bet gan bagāta un lokana, un baznīcas jomā jau attīstīta, tātad juridiskā un politiskā jomā ir tikpat spējīga uz attīstību”.³⁹ Viņa norāde uz latviešu valodu kā patieso Kurzemes valodu, kurai ir potenciāls arī politiskajā sfērā, faktiski pavēra ceļu uz pavisam jaunu izpratni par latviešiem – kā par potenciālu kultūrnāciju, kas būtu līdzvērtīga vāciešiem, nevis kā par tautu, kuras profesija ir zemkopība. Šī izpratne bija radniecīga Johana Gotfrīda Herdera (*Johann Gottfried Herder*, 1744–1803) tēzei: “Nevar nodarīt lielāku zaudējumu kādai nācijai, kā viņai nolaupot tās nacionālo raksturu, tās gara savdabību un viņas valodu.”⁴⁰ Līdzīgi izteicās profesors Karls Vilhelms Krūze (*Karl Wilhelm Cruse*, 1765–1834), aizstāvēdams latviešu valodas saglabāšanu: “Viņu kā brīvu cilvēku vajadzībām latviešu valoda vairs nav pietiekama – tā jāattīsta. Līdz šim valodu ir attīstījis vācu gars. Nepieciešamība no vergu valodas veidot brīvu cilvēku valodu [...] [risināma] caur skolām, kurās latviešiem gan tiktu mācīta latviešu valoda, bet vienlaikus būtu iespēja apgūt vācu valodu.”⁴¹ Mācītājs Karls Johans Elverfelds (*Karl Johann Elverfeld*, 1781–1851) balstījās “viedoklī, ka liegt latvietim runāt latviski nozīmē liegt viņam eksistēt, kas arī nekaitētu tiktāl, ciktāl šī eksistence būtu nosodāma savu slikto īpašību dēļ. Tā kā tomēr latvietim neviens neko absolūti sliktu nevar pārnest, viņa tautiskums turpretī ir labs un caur iegūto brīvību kļūs izcils, neviens nedrīkst un nevar iecerēt pret viņu garīgu slepkavību!”⁴²

³⁸ Trautvetter 1822, 18.

³⁹ Watson 1822, 19–20.

⁴⁰ Citēts pēc: Šķiņķe 1996, 83.

⁴¹ Cruse 1822, 17.

⁴² Elverfeld 1822, 21–22.

Viens no svarīgākajiem biedrības apspriežu rezultātiem bija ideja par pirmā latviešu laikraksta *Latviešu Avīzes* izdošanu. Kaut gan izdošanas tiesības nenokļuva KLMB monopolā, tās redakcija atrodas KLMB telpās un laikraksta attīstība norisinās ciešā sadarbībā ar KLMB aktivitātēm.⁴³

Latviešu literārā (draugu) biedrība

Jau KLMB diskusijās iezīmējās ideja par nepieciešamību pievērst padziļinātu uzmanību ne tikai vispārderīgiem humāniem reformu plāniem, bet konkrēti latviešu valodai un kultūrai. Par šīs intereses aizmetņiem liecina 1811. gadā dibinātā neformālā Latviešu biedrība, par kuras darbību saglabāties maz ziņu un kura pastāvēja vien dažus gadus. Tā izveidota, luterāņu baznīcas konventā Cēsis izskanot idejai par latviešu valodai veltītu apcerējumu nolasīšanu turpmākajos konventos, – šī iecere pārauga īpašas biedrības izveidē, par kuras vadītāju kļuva Rubenes mācītājs Kristofs Harders (*Christoph Harder*, 1747–1818) un kura savus rakstus par latviešu valodu vispirms iesūtīja vadītājam, bet tas pēc tam ar savām piezīmēm tos izsūtīja tālāk citiem.⁴⁴ Biedrības loceklis Kristofs Reinholds Girgensons (*Christoph Reinhold Girgensohn*, 1752–1814) 1813. gadā formulēja divus ceļus, “kādam jābūt biedrības mērķim, lai tas kļūtu sabiedrībai derīgs, un kā to sasniegt”, – “vienu uz latviešu valodas apmācīšanu un bagātināšanu, otru uz nācijas apgaismi un izglītošanu, dodot latviešu rokās pamācošus un izklaidējošus sacerējumus”.⁴⁵

No 1819. gada gadskārtējos mācītāju konventos par tradīciju kļuva latviešu kultūras jautājumu apspriešana – līdzās tādām tēmām kā latviešu gramatika un tautasdziesmas tika prezentētas esejas *Vai iespējams un ir derīgi apspriest latviešu valodu?, Par latviešu tautību, Kā vislētākā kārtā ierīkojami skolotāju semināri?* u. c.⁴⁶ Šajā laikā “ik pa laikam uzvirvoja domas par latviešu literārās valodas kopēju un lietotāju iespējamiem sadarbības ceļiem: bija jūtama pieaugoša vajadzība pēc apvienošanās

⁴³ Stradiņš 2009, 385.

⁴⁴ Švābe 1958, 64.

⁴⁵ Frīde 2011, 89.

⁴⁶ Ārons 1929, 108.

jaunu ideju realizēšanai, lai varētu koordinēt, sekmēt un virzīt ne tikai latviešu valodas pētīšanu un studēšanu, bet arī rakstīt un publicēt savus darbus. Turklāt ne tikai literātiem, bet arī pārējiem interesentiem un latviešu tautas attīstības veicinātājiem bija vajadzīgs centrs, kura ietvaros organizēt priekšlasījumus un disputus.⁴⁷

Šīs ieceres īstenojās Latviešu literārā (draugu) biedrībā (*Lettisch-literarische Gesellschaft*, turpmāk – LLDB), kas dibināta 1824. gadā un ko valdība apstiprinājusi 1827. gadā. Arī to veidoja vācbaltiešu mācītāji pēc Karla Gotloba Zontāga iniciatīvas, un tā primāri bija iecerēta latviešu valodas izpētei. Valodas izpēte un emancipācija tomēr nekļuva par biedrības vienīgo uzmanības objektu. Biedrības locekļi izstrādāja nozīmīgus pētījumus vēsturē, etnogrāfijā, folkloristikā (tostarp publicējot plašus folkloras vākumus), vārdnīcu izstrādē. Kaut arī biedrība tika uztverta un arī pati sevi apzināja kā vācu biedrību, nav noliedzams, ka tā “varēja nākt un nāca bez šaubām aplinkus un arī tieši latviešiem par labu”⁴⁸ un ka “daudzi vācu tautības mācītāji bija patiesi un sirsnīgi latviešu tautas draugi jeb letofili .. viņu devums latviešu tautai un arī letonistikas attīstībai ir neapšaubāms”⁴⁹.

Biedrība izdeva savu periodisko izdevumu *Magazin*, kurā tika publicēti apcerējumi par valodniecību, etnogrāfiju, folkloru, kā arī daiļliteratūras darbi latviešu valodā; kaut gan pamatā periodiskais izdevums bija paredzēts vācbaltiešu auditorijai, samērā regulāri iznāca atsevišķi tā numuri ar virsrakstu *Dažādu rakstu krājums*, kas domāti latviešu lasītājiem. Literatūras vēstures aspektā šie daiļliteratūras darbi ir svarīgi, jo balstījās idejā par latviešu valodas poētisko iespēju pārbaudīšanu – tie galvenokārt bija tulkojumi, kas iezīmēja svarīgu pavērsiena punktu latviešu literārajā kultūrā, proti, pāreju no zemniekiem adresētas daiļliteratūras uz eksperimentiem ar “augsto literatūru”, galvenokārt sacerējumiem heksametrā, kā arī Veimāras klasikas dzejas darbu tulkojumiem.

Te īpaši izceļami Dionīsijs Gotfrīda Kroona (*Dionysius Gottfried Croon*, 1779–1838) veiktie Frīdriha Gotlība Klopštoka (*Friedrich Gottlieb Klopstock*, 1724–1803) *Der Messias* fragmentu atdzejojumi 1828. gadā un Johana Volfganga fon Gētes (*Johann Wolfgang von Goethe*, 1749–1832) dzejoļa *Fischer* atdzejojums 1830. gadā, Johana Gotfrīda Ageluta veiktie Johana Heinriha Fosa (*Johann Heinrich Voß*, 1751–1826) heksametros sacerēto idīļu atdzejojumi 1828. gadā. Zīmīgs un simbolisks bija 1829. gadā izdevumā *Magazin* publicētais Frīdriha Šillera (*Friedrich Schiller*, 1759–1805) balādes *Burgschaft* atdzejojums trīs tulkotāju versijās – paralēli iespiests vācu mācītāju Kārļa Hūgenbergera (*Karl Hugenberger*, 1784–1860) un Jākoba Florentīna Lundberga (*Jakob Florentin Lundberg*, 1782–1858), kā arī latviešu skolotāja M. Aumaņa tulkojums.⁵⁰ Vērtējot izdevumā *Magazin* publicētos darbus, Garlībs Merķelis (*Garlieb Merkel*, 1769–1850) rakstīja: “No burtnīcas skaidri redzams, kādi augļi sagaidāmi no Latviešu Literariskās Biedrības darbības. Tagad rakstu sagādāšana latviešu valodā atrodas vienīgi mācītu vāciešu rokās. Pēc trim, lielākais 4 gadu desmitiem tas vairs tā nebūs, tad latviešu tautības rakstnieki saņems no šīs ļoti cienījamās biedrības savu valodu jau kā ļoti izkoptu ieroci. Kaut tā nenogurtu savā cēlā darbībā!”⁵¹

Šie darbi liecināja par sacensības garu un popularitāti, kuru latviski rakstošo vācu mācītāju vidū guva augstās literatūras tulkošana. Tā bija liecība literatūras elitarizācijai – kaut gan latvieši netika izslēgti no šo tulkojumu lasītāju loka, to primārā auditorija tomēr ir vācu elites pārstāvji. Tikmēr laikabiedri pauda bažas, vai latviešu zemniekiem šādi tulkojumi būs saprotami un piemēroti.⁵² Tam biedrība piedāvāja vairākus pretargumentus. Pirmkārt, tā balstījās viedoklī, ka “[k]atras tautas valoda ir pasargājama no iznīcības. Protams, tā bija visas tālaika Eiropas garīgās dzīves tendence – arī citas tautas veidoja un stiprināja nacionālo pašapziņu, tomēr pirmsākumos tas bija vāciskās kultūrtelpas latviešu literatū apzināts solis, kuriem rūpēja tautas liktenis un kuri negribēja

⁴⁷ Frīde 2011, 90.

⁴⁸ Ārons 1929, 120.

⁴⁹ Stradiņš 2009, 508.

⁵⁰ Klekere 2009, 88–94.

⁵¹ Ārons 1929, 120.

⁵² M[erkel] 1828, 18.

pieļaut, lai zudībā iet, viņuprāt, sena un skanīga valoda”.⁵³ Otrkārt, kā to deklarēja viens no biedrības locekļiem, “[m]ums citas svešas valodas nevajaga, jo mēs redzam, ka mēs ar savu pašu varam iztikt un pārtikt ne vien pie māju, lauku, lopu kopšanas, bet arīdzan visur un katrā būšanā, kur svēta apdoma un gudrības vajaga, kur prāts uz neredzamām garīgām lietām un augstām svētām domām cilājas!”⁵⁴

Šie uzskati un biedrības aktivitātes izauga no Kristofa Reinholda Girgensonas formulētā pretstata starp tautas apgaismošanu un valodas izkopšanu. Tieši ar dzimtbūšanas atcelšanu saistītais patoss par latviešu nākotni sekmēja ideju par latviešu valodas un literatūras emancipāciju, atbrīvošanu no zemnieku literatūras šaurajiem ietvariem, piemērojot tai vispārcilvēciskus kritērijus un uzlūkojot to kā potenciālu kultūrnācijas valodu. Tādējādi tika likti pamati vēlākajai latviešu nacionālajai atmodai.

Nobeigums

Biedrības dažādos veidos turpināja kopt apgaismības laikmeta idejas. Lielā mērā tieši biedrību darbībā vislabāk redzama kontinuitāte starp 18. gadsimta idejisko mantojumu un apgaismības turpinājumu 19. gadsimtā. Biedrību mērķi bija dažādi, lielākoties saistīti ar patriotiskām reformām un vispārderīgumu, taču simptomātiski, ka šajos mērķos stabili vietu atrada latviešu grāmatu izdošana, nereti

latviešu literatūras veicināšanu paredzot kā tikai vienu, dažkārt pat marginālu, tomēr nepieciešamu posmu to daudzveidīgajā darbībā. Tādējādi var apgalvot, ka 19. gadsimta pirmajā pusē latviešu grāmatniecība līdztekus individuāliem darbiem veidojās kā daļa no vērienīgākiem reformu projektiem, vienalga, vai tie būtu saistīti ar lauksaimniecības reformām, nabadzības izskaušanu, politiskām reformām vai akadēmiskiem pētījumiem. Raugoties no latviešu literatūras vēstures skatpunkta, biedrību loma tās veicināšanā ir ievērojama, īpaši ņemot vērā biedrību aktivitātes izdevumu bezmaksas izplatīšanā un jaunu žanru izkopšanā. Biedrību aktivitātes atklāj, no kādiem daudzveidīgiem un bieži ar literatūru tieši nesaistītiem avotiem veidojas latviešu grāmatniecība, kā īstenojas pāreja no praktiski ekonomiskās un medicīniskās literatūras uz latviešu daiļliteratūru. Vēl vairāk – tā atklāj arī, ka šajā posmā latviešu literatūra bija daļa no plašāka sabiedrības modernizācijas procesa, kas ietvēra dažādas aktivitātes.

Biedrības darbojās dažādos virzienos – ne tikai kā latviešu grāmatu izdevējas un izplatītājas, bet arī kā ideju forumi, kuros ar laiku tieši jautājumi par latviešu identitāti un nākotni nonāca uzmanības centrā. Izsekojot vācbaltiešu biedrību darbībai, ir redzams, kā attieksme pret latviešiem un zemtekstā arī pret latviešu grāmatniecību pakāpeniski mainījās – no izpratnes par latviešiem kā zemniekiem līdz priekšstatam par latviešiem kā nāciju, arī – potenciālu kultūrnāciju, kas lika pamatus vēlākajai jaunlatviešu kustībai.

⁵³ Frīde 2011, 107.

⁵⁴ Citēts pēc: Frīde 2011, 107.

VĒRES

[Bez autora] (1852) *Ziņas par Kurzemes Bībeles biedrību*. Jelgava : J. F. Stefenhāgens un dēls.

[Bienemann, F.] (1905) *Sieben Vorträge über Germanisierung der Letten: Eine Reminiszenz vom J. 1819*. *Baltische Monatschrift*, 1, 61–71.

Apīnis, A. (1977) *Latviešu grāmatniecība: no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga : Liesma.

Apīnis, A. (1991) *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga : Liesma.

Ārons, M. (1929) *Latviešu literāriskā (latviešu draugu) biedrība savā simts gadu darbā: ainas no vāciešu un latviešu attiecību vēstures*. Rīga : A. Gulbis.

Bergmanis, D. G. (1824) *Augsti apstiprināti likumi priekš krāšanas šķirsta Rīgē*. Rīga : V. F. Hekers.

Bulmerincq, A. (1852) *Geschichte der allerhöchst bestätigten literärisch-praktischen Bürger-Verbindung zu Riga*. Rīga : W. F. Häcker.

Cruse, K. W. (1822) *Einige Worte über demselben Gegenstand. Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*. Band II. Mitau : J. F. Steffenhagen und Sohn, 17.

- Daija, P. (2016) Mālpils mācītājs Johans Gotfrīds Ageluts latviešu laicīgās literatūras vēsturē. Pauloviča, I. (sast.) *Kultūrvēstures avoti un Mālpils novads*. Mālpils : Mālpils novada dome, 84–100.
- Elverfeld, K. (1822) Für die Erhaltung der lettischen Sprache. *Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*. Band II. Mitau : J. F. Steffenhagen und Sohn, 21–22.
- Engelhardt, H. D.; Neuschäffer, H. (1983) *Die Livländische gemeinnützige und ökonomische Sozietät (1792–1939). Ein Beitrag zur Agrargeschichte des Ostseeraums*. Köln/Wien : Böchlau.
- Frīde, Z. (2011) *Ienest sveci istabā. Latviešu literatūras veidošanās aspekti 19. gadsimta pirmajā pusē*. Rīga : LU LFMI.
- Hackmann, J. (2012) Vereinskultur und Zivilgesellschaft in Nordosteuropa: lokal, national, regional, europäisch oder global? Hackmann, J. (Hg.) *Vereinskultur und Zivilgesellschaft in Nordosteuropa: Regionale Spezifik und europäische Zusammenhänge*. Wien/Köln/Weimar : Böhlau Verlag, 11–36.
- Hollander, B. (1927) *Geschichte der Literärisch-praktischen Bürgerverbindung in Riga: 1802–1927*. Rīga : E. Plates.
- Klekere, I. (2009) Dzejas publikācijas Latviešu literārās biedrības krājumā “Magazīns”: 1828–1855. *Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*, 1, 88–94.
- Klepers, Ā. (1938) *Ģenerālsuperintendents Kārlis Gottlobs Zonntags kā izglītības darbinieks*. Rīga : Grāmatrūpnieks.
- Kopitzsch, F. (2003) Aufklärung. Van Dülmen, R. (Hg.) *Das Fischer Lexikon. Geschichte*. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 139–149.
- Limane, L. (1980) Latviešu pretalkoholisma literatūra 19. gadsimta pirmajā pusē. *Bibliotēku zinātnes aspekti. Grāmata – lasītājs*. Nr. 4 (IX). Rīga : Avots, 63–81.
- M[erkel, G]. (1828) Lettische Literatur. *Literärischer Begleiter des Provinzialblattes*, 5, 18.
- Pīrāgs, V. (2008) Brīvmūrnieku rituālu izcelsme Latvijā. *Akadēmiskā Dzīve*, 45, 68–79.
- Reinalter, H. (1995) Gesellschaften, patriotische. Schneiders, W. (Hg.) *Lexikon der Aufklärung: Deutschland und Europa*. München: C. H. Beck, 158–160.
- Stradiņš, J. (2009) *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Strods, H. (1962) Lauksaimniecības biedrību darbība Latvijā feodālisma sairšanas periodā (18. gs. beigās – 19. gs. 60. gadu sākumā). Zutis, J. (atb. red.) *Vēstures problēmas*. 5. sēj. Rīga : LPSR ZA, 71–110.
- Strods, H. (1972) *Lauksaimniecība Latvijā pārejas periodā no feodālisma uz kapitālismu (18. gs. 80. gadi – 19. gs. 60. gadu sākums)*. Rīga : Zinātne.
- Šiško, S. (1999) *Seniespiedumi latviešu valodā, 1525–1855: kopkatalogs*. Izstrādājis aut. kol. Silvijas Šiško vadībā; zin. red. Aleksejs Apinis. Rīga : Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- Šķiņķe, I. (1996) Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība un latviešu valodas attīstības jautājums 19. gadsimta 1. pusē. *Latvijas Arhīvi*, 3/4, 85–90.
- Švābe, A. (1958) *Kāda mācītāja dzīve*. Stokholma : Daugava.
- Trautvetter, E. C. (1822) Über das Sprachverhältniß im deutschen Ostseelande. *Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*. Band II. Mitau : J. F. Steffenhagen und Sohn, 17–19.
- Vanaga, L. (2000) K. F. Vatsons (1777–1826) Kurzemei un latviešiem. *Arheoloģija un Etnogrāfija*, 20, 192–207.
- Watson, K. F. (1822) Ueber denselben Gegenstand. *Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*. Band II. Mitau : J. F. Steffenhagen und Sohn, 19–21.
- Zelče, V. (2009) *Latviešu avižniecība: laikraksti savā laikmetā un sabiedrībā, 1822–1865*. Rīga : Zinātne.